

بررسی تأثیر تسهیلات اعطایی به بنگاه‌های کوچک و متوسط زودبازده بر کارآفرینی و اشتغال‌زایی بخش تعاون طی دوره (۱۳۸۹-۱۳۸۴)^۱

زهرا کریمی تکانلو

استادیار اقتصاد دانشگاه تبریز، zkarimi1355@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۱/۱۲/۲۴ تاریخ پذیرش: ۹۲/۴/۲۹

چکیده

امروزه در اکثر کشورهای جهان سعی می‌شود تا از پتانسیل‌های بنگاه‌های کوچک و متوسط برای تحقق اهداف اقتصادی به خصوص کارآفرینی و اشتغال‌زایی استفاده گردد. در ایران نیز دولت نهم در مواجهه با مشکلاتی از قبیل بیکاری توجه خاص خود را معطوف به این بنگاه‌ها نموده و بخش عمده‌ای از تسهیلات بانک‌ها را به حمایت از بنگاه‌های کوچک و زودبازده اقتصادی اختصاص داده است. از طرف دیگر، با توجه به اینکه در کشور ما بخش تعاون به عنوان یکی از متولیان کارآفرینی مطرح است، لذا حمایت از بنگاه‌های زودبازده می‌تواند بستر مناسبی را برای توسعه بخش تعاون فراهم آورد. در این تحقیق با استفاده از روش داده‌های تابلویی، تأثیر تسهیلاتی که طی سال‌های ۱۳۸۴-۱۳۸۹ در اختیار بنگاه‌های زودبازده قرار گرفته است بر اشتغال و کارآفرینی بخش تعاون به تفکیک استان‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج نشان می‌دهند که تنها در دو سال اول اجرای طرح میزان اشتغال و تعداد بنگاه‌های تعاونی در قالب بنگاه‌های زودبازده به صورت معنی‌داری رشد کرده‌اند و در سال‌های بعد این افزایش رو به افول رفته و نهایتاً بسیار کمرنگ گردیده است. همچنین بر اساس برآوردهای صورت گرفته، تسهیلات اعطایی در قالب بنگاه‌های زودبازده تأثیر معنی‌داری بر افزایش اشتغال‌زایی و کارآفرینی بخش تعاون داشته است.

واژه‌های کلیدی: بنگاه‌های کوچک و متوسط، کارآفرینی، بخش تعاون، تسهیلات بانکی، داده‌های تابلویی

طبقه‌بندی JEL: C23, L26, M51, P13

^۱ این مقاله مستخرج از گزارش نهایی طرح پژوهشی تحت عنوان "بررسی و سنجش اثربخشی تسهیلات اعطایی به بنگاه‌های زودبازده بر توسعه بخش تعاون" می‌باشد که از محل اعتبارات پژوهشی دانشگاه تبریز اجرا گردیده است.

۱- مقدمه

ارزش تعاونی‌ها و نقش آنها در جهان کاملاً شناخته شده است و عمدتاً معطوف به امور ایجاد اشتغال مولد، فقرزدایی، تقویت کارآفرینی و مدیریت، ایجاد فرصت‌های برابر اقتصادی برای همگان و شکل‌گیری و بهبود کیفیت جامعه مدنی می‌باشد؛ لذا تعاونی‌ها در بسیاری از کشورهای در حال توسعه آسیایی و آفریقایی به عنوان هدف توسعه مطرح گردیده‌اند و نهضت تعاونی (از طریق اشاعه بنگاه‌های کوچک و متوسط) به عنوان زیربنای محکم بسیاری از فعالیت‌های اقتصادی همانند کشاورزی، صنایع تبدیلی، توزیع و ... تعریف شده است به طوری که آثار این نهضت را می‌توان در کاهش موثر بیکاری، فقر و توزیع عادلانه‌تر درآمدها و امکانات در این کشورها مشاهده نمود (علیزاده، ۱۳۸۴، صص ۲۱۷-۲۱۶).

در ایران نیز با توجه به سیاست‌های کلی مربوط به اصل ۴۳ و ۴۴ قانون اساسی بر لزوم حضور و تقویت بخش تعاون در فعالیت‌های اقتصادی کشور به عنوان یکی از متولیان کار-آفرینی و توسعه اقتصادی و اجتماعی در جامعه تأکید شده است. زیرا این نظام به دو دلیل در مقایسه با بخش‌های دیگر توانایی بیشتری در تحقق هدف مزبور دارد، اول اینکه در نظام تعاونی نظارت قوی مردمی اعمال می‌شود، به دیگر سخن، هرم قدرت از پایین به بالاست؛ دوم اینکه بخش تعاونی می‌تواند به عنوان مکمل بخش خصوصی در اقتصاد عمل نماید که این امر می‌تواند به نوبه خود در افزایش کیفیت تولید و کارایی بیشتر اقتصادی نقش مهمی داشته باشد. بنابراین، در سند ملی توسعه بخش تعاون کشور، این بخش از طریق تجمیع سرمایه‌های کوچک مردمی و سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های مختلف تولیدی، تبدیلی، صنایع کوچک و متوسط، بانکداری و ... و همچنین از طریق تعامل فعال با بخش‌های دولتی و خصوصی از جایگاه ویژه‌ای برای تحقق و بسترسازی رشد اقتصادی برخوردار گردیده است (سند ملی توسعه بخش تعاون، ۱۳۸۵، ص ۱۲). در قانون برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه نیز در موارد مختلفی به اهمیت بخش تعاون از نظر داشتن پتانسیل بالا برای ایجاد اشتغال و ... اشاره گردیده است. در این میان دولت موظف شده است تا برنامه توسعه بخش تعاون را با رویکرد استفاده موثر از قابلیت‌های بخش تعاونی، در ایجاد اشتغال مولد، استقرار عدالت اجتماعی و توزیع عادلانه درآمدها، تأمین منابع لازم برای سرمایه‌گذاری‌ها از طریق تجمیع سرمایه‌های کوچک، افزایش قدرت رقابتی و توانمندسازی بنگاه‌های اقتصادی متوسط و کوچک و کاهش تصدیگری‌های دولت تدوین نموده و شرایط مورد نیاز برای عملیاتی‌سازی آن را فراهم سازد. با این همه، واقعیت‌ها نشان داده است که به دلیل نهادینه نشدن

تشکل‌های تعاونی در جامعه همانند سایر بخش‌های اقتصادی، تعاونی‌ها آن گونه که باید و شاید نتوانسته‌اند از جذابیت لازم برخوردار بوده و به نقش موثر خود عمل کرده و جایگاه واقعی خود را در اقتصاد ایران ایجاد نمایند (صوفی، ۱۳۸۴، صص ۲۷-۲۸).

از طرف دیگر، در راستای توسعه و گسترش بخش خصوصی و ایجاد اشتغال مولد در کشورها و با توجه به تجربه اکثر کشورهای جهان در استفاده از پتانسیل‌های بنگاه‌های کوچک و متوسط زودبازده برای تحقق اهداف کلان اقتصادی علی‌الخصوص ایجاد اشتغال، در دولت نهم آیین‌نامه اجرایی گسترش بنگاه‌های کوچک اقتصادی زودبازده و کارآفرین در تاریخ ۸۴/۹/۵ به تصویب رسید و متعاقب آن بانک مرکزی متعهد گردید تا مبلغ ۷۲ هزار میلیارد ریال از منابع بانک‌های کشور را طی سال‌های برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۴-۱۳۸۸) به امر رونق بنگاه‌های زودبازده اختصاص دهد. حال با توجه به شباهت‌های زیادی که از نظر نوع، ساختار و اندازه بنگاه‌های بخش تعاون و سایر بنگاه‌های کوچک زودبازده و کارآفرین اقتصادی وجود دارد، چگونگی تأثیر اجرای آیین‌نامه حمایت از بنگاه‌های کوچک و متوسط بر اشتغال‌زایی، کارآفرینی و توسعه بخش تعاون سوال مهمی می‌تواند باشد. در واقع چگونگی بهره‌مندی بخش تعاون (به عنوان یکی از متولیان توسعه کارآفرینی و اشتغال) در طول ۵ سال اجرای این آیین‌نامه، از این فرصت ایجاد شده، نیازمند مطالعه و بررسی می‌باشد؛ لذا می‌توان فرضیه زیر را در این خصوص مطرح نمود:

«تسهیلات اعطایی به بنگاه‌های زودبازده کوچک و متوسط بر توسعه اشتغال و کارآفرینی در بخش تعاون تأثیر مثبت دارد.»

این مقاله در راستای پاسخگویی به سوال فوق و آزمون فرضیه ذکر شده با استفاده از تحلیل آماری توصیفی و استنباطی، تأثیر تسهیلاتی که طی سال‌های ۱۳۸۴-۱۳۸۹ در اختیار بنگاه‌های زودبازده قرار گرفته است را بر اشتغال و کارآفرینی بخش تعاون مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار داده است.

پس از ارائه مقدمه در بخش اول، بخش دوم به بررسی مبانی نظری و مطالعات تجربی انجام شده در زمینه تعاون و بنگاه‌های کوچک و متوسط زودبازده می‌پردازد. بخش سوم اختصاص به بررسی آماری عملکرد و اجرای آیین‌نامه بنگاه‌های زودبازده اقتصادی و تأثیر آن بر توسعه اشتغال بخش تعاون دارد که در ابتدا این مطلب از دیدگاه آمارهای ارائه شده مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس به بررسی اقتصادسنجی تأثیر تسهیلات اعطایی بر اشتغال زایی و کارآفرینی بخش تعاون پرداخته می‌شود و نهایتاً نتیجه‌گیری در بخش چهارم ارائه می‌گردد.

۲- ادبیات موضوع

در زمینه معیار اندازه بنگاه به عنوان ملاکی برای تقسیم‌بندی بنگاه‌ها به گروه‌های خرد، کوچک و متوسط تعاریف مختلفی ارائه شده است. از میان این تعاریف می‌توان به تعریفی که کمیسیون اروپا^۱ در مورد شرکت‌های کوچک و متوسط ارائه داده و مقبولیت جهانی یافته است اشاره نمود. بر اساس این تعریف، بنگاه‌هایی که دارای ۱۰ تا ۵۰ نفر شاغل می‌باشند در گروه شرکت‌های کوچک و بنگاه‌هایی که کارکنان آنها بین ۵۰ تا ۲۵۰ نفر می‌باشند در گروه شرکت‌های متوسط قرار دارند.

لازم به ذکر است که بر اساس ماده ۲ آیین‌نامه اجرایی گسترش بنگاه‌های کوچک اقتصادی زودبازده و کارآفرین کشور جمهوری اسلامی ایران، تمامی واحدهای تولیدی (کالا و خدمات) که میزان اشتغال آنها کمتر از ۵۰ نفر می‌باشد، بنگاه کوچک نامیده می‌شوند. این بنگاه‌ها ویژگی‌های خاصی را دارا می‌باشند که کارکرد آنها را بی‌بدیل می‌سازد. از میان ویژگی‌های این بنگاه‌ها می‌توان به موارد انعطاف‌پذیری بالا، اشتغال‌زایی بالا، تأمین نیروی انسانی متخصص برای شرکت‌های بزرگ، نیاز به سرمایه کمتر، انگیزه بالاتر برای کارآفرینان، امکان اشتغال برای زنان، سالمندان و افراد معلول و ایجاد گروه‌های میان‌وظیفه‌ای اشاره نمود. در تایید این مطلب، می‌توان به تعداد فراوان بنگاه‌های کوچک و متوسط در کشورهای مختلف جهان اشاره نمود. برای مثال در کشور آلمان حداقل ۲/۳ میلیون موسسه کوچک و متوسط وجود دارد که با دارا بودن ۲۰ میلیون نفر شاغل، ۷۰ درصد کل شاغلان کشور را به خود اختصاص داده است. همچنین، در ایالات متحده حدود ۲۵ میلیون بنگاه کوچک وجود دارد که بیش از ۵۰ درصد از نیروی کار بخش خصوصی را در اختیار دارد که این بنگاه‌ها ۹۶ درصد کل صادرات این کشور را تولید می‌نمایند.

در این میان در کشورهایی از قبیل کره جنوبی، مالزی و هندوستان، دولت‌ها با هدف ایجاد اشتغال و تأمین نیروی انسانی متخصص برای شرکت‌های بزرگ و تشویق افراد به ایجاد اشتغال مولد، از سیاست‌های زیر برای تقویت بنگاه‌های کوچک و متوسط استفاده نموده‌اند:

۱- بهبود ساختار و جایگاه رقابتی این بنگاه‌ها از طریق:

الف - اصلاح ساختار بنگاه‌های کوچک و متوسط: تأمین مالی هزینه‌های بازاریابی، نوسازی، دستیابی به فناوری پیشرفته برای ورود این بنگاه‌ها به عرصه بازارهای جهانی از طریق انتشار اوراق قرضه عمومی.

¹ <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/facts-figures-analysis/sme-definition/>

ب - حمایت از کاربرد فن‌آوری اطلاعات: استفاده از شبکه‌های ارتباطی بین بنگاه‌های کوچک و متوسط و ما بین سازمان‌ها و نهادهای حمایت‌کننده از این بنگاه‌ها (اعطای وام جهت خرید و نصب سخت‌افزارها و تجهیزات مورد نیاز و ایجاد شبکه ارتباطی بین بنگاه‌ها).
ج - پشتیبانی مالی از بنگاه‌های کوچک و متوسط: با هدف تقویت قدرت رقابتی بنگاه‌ها در مناقصه‌ها و مزایده‌ها از طریق تشکیل صندوق مشترک.

د - تأثیر دادن پیشنهادها بنگاه‌های کوچک و متوسط در اصلاح قوانین: با هدف درک بهتر مشکلات پیش روی این بنگاه‌ها و استفاده از آن در تدوین قوانین مرتبط با این بنگاه‌ها.

۲- کمک به ثبات اقتصادی در درون این بنگاه‌ها از طریق:

الف - کمک‌های مالی: حمایت مالی ویژه از بنگاه‌هایی که روند رو به رشدی دارند ولی به علت ورشکستگی سایر بنگاه‌های طرف قرارداد در معرض مخاطرات مالی هستند.

ب - تضمین وام و اعتبار: از طریق ایجاد صندوق ضمانت وام و اعتبارات و همچنین ایجاد نظام بیمه‌ای برای حمایت از این بنگاه‌ها در برابر ورشکستگی خریداران و غیره.

ج - حمایت از توسعه منابع انسانی در این بنگاه‌ها: از طریق نظام کارکنان ماهر (در این روش جوان‌های که طی خدمت وظیفه عمومی مهارتی را کسب نموده‌اند به بنگاه‌های کوچک و متوسط معرفی می‌شوند).

۳- کمک به تأسیس بنگاه‌های کوچک و متوسط جدید از طریق:

الف - حمایت‌های قانونی از سرمایه‌گذاری در کسب و کارهای جدید.

ب - حمایت از تعاونی‌های تولیدی در مقیاس کوچک

ج- حمایت‌های مالی از تأسیس کسب و کارهای جدید (هال و هاروی^۱، ۲۰۰۳) و (کاریکومی^۲، ۱۹۹۸).

به طور خلاصه با توجه به تجربه کشورهای هم‌چون کره، تایوان، اندونزی و ... در زمینه بنگاه‌های کوچک و متوسط می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

۱- نقش بنگاه‌های کوچک و متوسط در این کشورها رو به رشد بوده است.

۲- وجود بنگاه‌های کوچک و متوسط پویا در ایجاد کسب و کارهای کوچک و توسعه کارآفرینی، از اهمیت زیادی برخوردارند.

¹ Hall & Harvie

² Karikomi

همچنین با توجه به نزدیکی ساختار این بنگاه‌ها با تعاونی‌های در مقیاس کوچک و متوسط، از نقطه نظر امکان تجمیع سرمایه‌های کوچک در دست مردم، نوع فعالیت‌های صورت گرفته و ساختار مدیریتی و تصمیم‌گیری در آنها، به نظر می‌رسد که تقویت و حمایت از ایجاد بنگاه‌های زودبازده کارآفرین بتواند تأثیر مثبت و معنی‌داری بر ایجاد تعاونی‌ها داشته باشد و به نوعی موجب تقویت اشتغال‌زایی در این بخش گردد (کاریکومی، ۱۹۹۸).

مطالعات صورت گرفته مرتبط با موضوع تحقیق را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. دسته اول به بحث بنگاه‌های کوچک و متوسط پرداخته‌اند و اهمیت و تأثیر این بنگاه‌ها را بر متغیرهای اقتصادی از قبیل: اشتغال‌زایی، فقرزدایی و ... مورد بررسی قرار داده‌اند. دسته دوم به بررسی جایگاه و اهمیت بخش تعاونی و تأثیر این بخش بر متغیرهای اقتصادی فوق‌الذکر پرداخته‌اند. ولی با توجه به جستجوهای صورت گرفته، مطالعه‌ای که در آن ارتباط میان دو موضوع مورد بررسی قرار گرفته باشد، یافت نشد.

در ایران اجرای طرح پرداخت تسهیلات بانکی به بنگاه‌های کوچک اقتصادی زودبازده و کارآفرین اقتصاد کشور را از جنبه‌های سرمایه‌گذاری، تولید، اشتغال، ارزش افزوده و ... تحت تأثیر قرار داده است. سازمان‌های مختلف ارزیابی‌های متعددی از جنبه‌های ابعاد و اهداف در مورد طرح‌های مزبور انجام داده‌اند. از این میان می‌توان به کامل‌ترین ارزیابی که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و وزارت کار و امور اجتماعی (توسط گروه کارشناسان ایران) و در طی ماه‌های اردیبهشت تا تیر ماه سال ۱۳۸۸ انجام گرفته است، اشاره نمود (وزارت بازرگانی، ۱۳۸۸). در این طرح موضوع ارزیابی میزان انطباق تسهیلات پرداخت شده به متقاضیان با شرایط و مشخصات درج شده در پرونده‌های قرارداد نزد بانک‌های عامل مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است. نتایج این طرح عبارتند از:

الف- میزان انحراف تسهیلات بنگاه‌های زودبازده ۳۸ درصد است و در واقع ۳۸ درصد از تسهیلات اعطایی به بنگاه‌های زودبازده به جای تزریق شدن به بخش تولید، به بخش‌های سودآوری همچون مسکن و سایر معاملات منحرف شده است.

ب- تسهیلات پرداختی به بنگاه‌های زودبازده با مبلغ کم (۱ تا ۱۰ میلیون تومان) در مقایسه با تسهیلات با مبالغ بیشتر از خطا و انحراف بیشتری برخوردار بوده است و همچنین اشخاص حقوقی (شرکت‌های خصوصی و شرکت‌های تعاونی) در مقایسه با اشخاص حقیقی در ارتباط با دریافت تسهیلات، از خطا و انحراف کمتری برخوردار بوده‌اند.

گیلانی‌نیا و جلالی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای به موضوع خوشه‌های صنعتی به عنوان یکی از الگوهای موفق سازماندهی صنایع کوچک و متوسط پرداخته‌اند و مسیر توسعه اقتصادی

کشور را از طریق دستیابی به اشتغال پایداری که در گرو ایجاد و تقویت بنگاه‌های کوچک و توجه به خوشه‌های صنعتی است مورد توجه قرار داده‌اند. این مقاله به بررسی مشکلات و موانع کسب و کارهای کوچک و خوشه‌ها پرداخته و به این نکته دست یافته است که پیش‌بینی و تأمین خدمات مدیریتی، منابع مالی و سایر زیرساخت‌های مورد نیاز، همواره یکی از مهمترین روش‌ها برای توسعه کسب و کار و ایجاد اشتغال پایدار می‌باشند و تمرکز صرف بر توسعه کسب و کارهای کوچک زودبازده، بدون توجه به مفهوم خوشه‌ها نمی‌تواند پایداری و پایایی اشتغال را در اقتصاد بوجود آورد.

بیشترین مطالعات تجربی انجام گرفته در زمینه تعاون در جهان به بررسی نقش تعاونی‌ها در توسعه کشورها اختصاص دارد که از میان آنها می‌توان به این مطالعات اشاره نمود:

تورات^۱ (۱۹۹۱) به بررسی تأثیر پرداخت اعتبارات کم‌بهره در مناطق روستایی بر کاهش فقر و اشتغال‌زایی پرداخته است. با توجه به اینکه پرداخت اعتبارات از جانب دولت در دهه ۱۹۵۰ کفاف تقاضای روستاییان را نمی‌داد و بیشتر اعتبارات نصیب کشاورزان پردرآمد می‌گردید، در این دوران برای ایجاد تعادل در پرداخت‌ها و بهینه نمودن پرداخت اعتبارات، تعاونی‌های اعتباری شکل گرفتند. نتایج مطالعات تورات نشان می‌دهد که دخالت تعاونی‌ها در پرداخت اعتبارات به کشاورزان، باعث ایجاد اشتغال برای بسیاری از کشاورزان بی‌بضاعت گردیده و بهبود وضعیت توزیع درآمد آنها را به دنبال داشته است که این امر نشان‌دهنده موفقیت تعاونی‌ها در شناخت صحیح گروه‌های هدف در پرداخت اعتبارات بوده است.

سوامیناتان^۲ (۱۹۹۳) با استفاده از داده‌های سری زمانی (۱۹۸۵-۱۹۷۷) به بررسی تأثیرات نوگرایی در بازار اعتبارات روستایی هند پرداخته است. بر اساس یافته‌های این تحقیق، تأمین سرمایه مورد نیاز کشاورزان خرده پا از سوی منابع تأمین‌کننده اعتبار در افزایش درآمد و رهایی از چرخه فقر و ایجاد اشتغال مولد برای آنها موثر بوده است. در این کشور، پرداخت اعتبارات کنترل شده توسط این تعاونی‌ها و مؤسسات به کشاورزان هم، سبب افزایش تولید، درآمد و سود آنها می‌گردد و هم در مرحله بعد سبب تعدیل نرخ‌های بهره بخش غیررسمی می‌گردد.

عثمانی^۳ (۲۰۰۱) به بررسی میزان موفقیت تعاونی‌های دامداری و تولید شیر در کشور بنگلادش پرداخته است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که یکی از راه‌های مقابله با

¹ Thorat

² Swaminatan

³ Osmani

ریسک کشاورزان بنگلادش (که اغلب کشاورزان خرده پا و کم بضاعتند)، ایجاد واحدهای کوچک تولید شیر و جمع‌آوری روزانه این محصول و فرآورده‌های آن می‌باشد که تأمین اعتبار اولیه برای خرید دام و رسیدگی به وضعیت دامداری‌ها باعث اشتغال‌زایی در این بخش گردیده است.

در زمینه نقش تعاون در اقتصاد ایران مطالعات فراوانی صورت گرفته است که از این میان می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

گزارش سال ۱۳۷۹ دفتر امور اقتصادی و تسهیلات بانکی وزارت تعاون، مسائل و مشکلات دریافت وام و اعتبارات توسط بخش تعاون را موارد زیر بیان نموده است:

اخذ وثیقه ملکی، ارائه ضامن معتبر به انضمام چک پشت‌نویسی شده از سوی مجریان، ناهماهنگی بانک‌های عامل و ایجاد مشکلات متعدد هنگام عقد قرارداد، عدم تخصیص به موقع تسهیلات از جانب بانک‌ها و نهایتاً طولانی شدن زمان اجرای طرح‌ها که این امر سبب توجیه‌ناپذیری آنها (با توجه به تورم) می‌گردد. (وزارت تعاون، ۱۳۸۰).

موسویان (۱۳۸۶) در مقاله‌ای به بررسی وضعیت تسهیلات اعطایی بانک‌ها بر بخش تعاون پرداخته است و به این مطلب اشاره نموده است که با توجه به اینکه بانک‌ها با اعطای تسهیلات و تأمین نیازهای مالی واحدهای مختلف اقتصادی می‌توانند موجبات افزایش سطح اشتغال و تولید را در جامعه فراهم آورند. به اعتقاد نویسنده، علیرغم اینکه دولت با اعمال سیاست‌های حمایتی و در قالب قوانین بودجه کل کشور، نظام بانکی را با توجه به اهمیت بخش تعاون در برنامه‌های توسعه‌ای کشور، مکلف به پرداخت میلیاردها ریال تسهیلات به طرح‌های مختلف این بخش نموده است، برآوردها نشان می‌دهد که تنها ۲۵ درصد از خدمات بانک‌ها به طور گسترده در اختیار عموم قرار می‌گیرد و تنها ۲ درصد از کارآفرینان کوچک (با توانایی مالی اندک) از خدمات بانک‌ها بهره‌مند می‌شوند.

در مجموع با توجه به نتایج مطالعات تجربی انجام شده در زمینه تعاون و بنگاه‌های کوچک و متوسط، در داخل و خارج از کشور و وجود رابطه تنگاتنگ این موضوع با تسهیلات اعطایی بانک‌ها در جهت حمایت از این تعاونی‌ها (نقش و اهمیت تسهیلات بانکی در چرخه حیات شرکت‌های تعاونی) بررسی مشکلات و موانع موجود بر سر راه این بنگاه‌ها و بررسی راهکارهای حمایتی دولت از تشکیل و توسعه شرکت‌های تعاونی از طریق اعطای تسهیلات اعتباری ضروری می‌نماید.

۳- روش شناسی تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ هدف از نوع تحقیقات کاربردی بوده و به لحاظ روش جمع‌آوری آمار و اطلاعات، از نوع تحقیقات تحلیلی است. در این تحقیق، جامعه آماری، بنگاه‌های زود بازده کوچک و متوسط استفاده کننده از تسهیلات اعطایی ویژه در ایران می‌باشد. نمونه آماری مطالعه نیز بنگاه‌های زود بازده مرتبط با تمام زیر بخش‌های بخش تعاون کشور است که اطلاعات مربوط به آنها به صورت کتابخانه‌ای و از طریق بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، مرکز آمار ایران و وزارتخانه‌های تعاون، کار و امور اجتماعی با تمرکز زمانی ۸۹-۱۳۸۴، جمع‌آوری گردیده و به صورت توصیفی و استنتاجی وضعیت آنها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در تحلیل استنتاجی، از روش داده‌های تابلویی^۱ و نیز از آزمون علیت جهت مطالعه تأثیر تسهیلات اعطایی بر اشتغال‌زایی بخش تعاون استفاده شده است. برای تحلیل‌های آماری نیز بسته به نوع تحلیل، از نرم‌افزارهای اکسل^۲ و یا ایویوز^۳ استفاده گردیده است.

۴- یافته‌های تحقیق

۴-۱- بررسی تأثیر اجرای آیین‌نامه بنگاه‌های کوچک زود بازده بر توسعه بخش تعاون از دیدگاه آمارهای ارائه شده

در این بخش سعی می‌شود تا به صورت اجمالی با استفاده از آمارهای ارائه شده توسط وزارت تعاون، به بررسی روند شرکت‌های تعاونی که در قالب بنگاه‌های زودبازده شکل گرفته‌اند پرداخته شود. در سال ۱۳۸۴ که اولین سال اجرای آیین‌نامه گسترش بنگاه‌های کوچک و زودبازده کارآفرین می‌باشد، مطابق آمار، در بخش تعاون ۲۰۷۳ طرح با تسهیلاتی معادل ۳۵۳۹۲/۲ میلیارد ریال و با اشتغال‌زایی پیش‌بینی شده‌ای معادل ۴۰۰۷۴ نفر به بانک‌های عامل معرفی گردیدند که بعد از بررسی‌های صورت گرفته نهایتاً ۱۲۵۰ طرح (۶۰٪ از کل طرح‌ها) با تسهیلاتی معادل ۱۵۸۳/۱ میلیارد ریال (۴۴٪ از کل تسهیلات پیش‌بینی شده) و با اشتغال‌زایی معادل ۱۸۴۱۹ نفر (۴۵٪ از اشتغال پیش‌بینی شده) به مرحله انعقاد قرار داد می‌رسند. مطابق آمارهای ارائه شده و محاسبات انجام گرفته، در سال ۱۳۸۴، ۲۳٪ از کل تعاونی‌های ثبت شده را شرکت‌های تعاونی در قالب بنگاه‌های زودبازده تشکیل داده‌اند (کل تعاونی‌های ثبت شده در این سال برابر ۵۴۸۷ شرکت بوده است)، که از نظر اشتغال‌زایی نیز، این نوع تعاونی‌ها رقمی در حدود ۳۵٪ از کل اشتغال‌زایی جدید

^۱ Panel Data

^۲ Excel

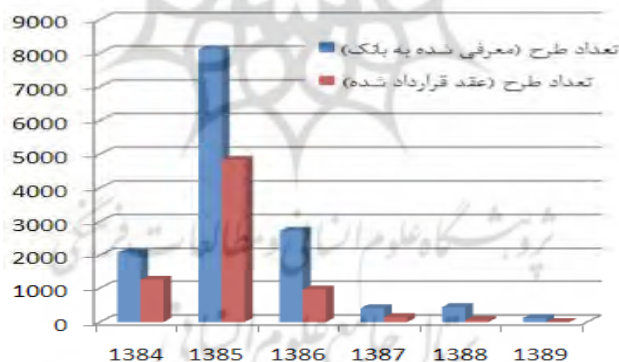
^۳ Eviews

صورت گرفته در بخش تعاون را به خود اختصاص داده‌اند (میزان کل اشتغال بخش تعاون برابر ۵۱۶۰۸ نفر بوده است) (جدول ۱ و نمودارهای ۱ الی ۴).

جدول (۱): خلاصه گزارش عملکرد آیین نامه گسترش بنگاه‌های اقتصادی زود بازده و کارآفرین مرتبط با بخش تعاون کل کشور در سال ۱۳۸۴-۱۳۸۹

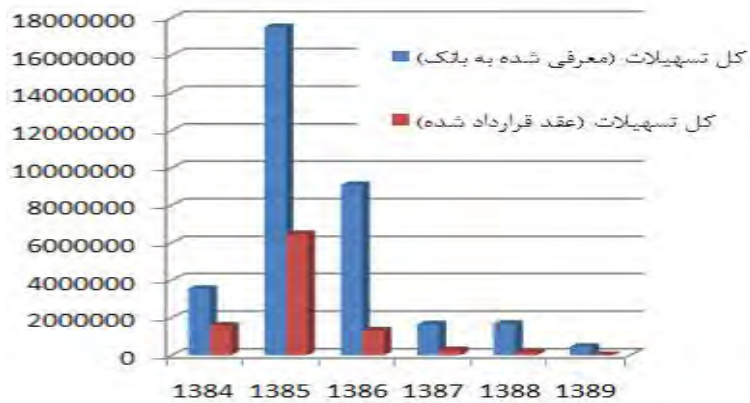
شاخص	معرفی شده به بانک				عقد قرارداد شده		
	تعداد طرح	کل تسهیلات	فرصت شغلی	تعداد طرح	درصد از کل تعاونی‌های	کل تسهیلات	فرصت شغلی
سال ۱۳۸۴	۲۰۷۳	۳۵۳۹۲۳۲	۴۰۰۷۴	۱۲۵۰	۲۳	۱۵۸۳۰۸۹	۱۸۴۱۹
۱۳۸۵	۸۱۱۳	۱۷۴۹۹۷۷	۱۳۵۲۴۰	۴۸۳۵	۲۴	۶۴۵۹۵۹۰	۶۷۹۳۰
۱۳۸۶	۲۷۲۵	۹۰۷۳۳۰۹۴	۲۸۹۳۶	۹۶۳	۴	۱۳۱۷۵۴۳	۹۶۴۰
۱۳۸۷	۴۰۹	۱۶۴۱۲۰۳	۱۱۲۹۵	۱۴۳	۱	۲۷۲۷۷۳	۱۲۳۳
۱۳۸۸	۴۴۲	۱۶۸۴۱۶۱	۵۱۰۹	۶۰	۰/۶	۱۵۵۰۰۸	۶۸۹
۱۳۸۹	۱۲۱	۴۵۰۹۵۵	۱۳۳۳	۲	۰/۱	۱۵۵۰	۷

منبع: سامانه جامع آمارهای وزارت تعاون و قانون بودجه سال ۱۳۸۹- ماده ۱- تبصره ب: بند بنگاه‌های زودبازده و کارآفرین.

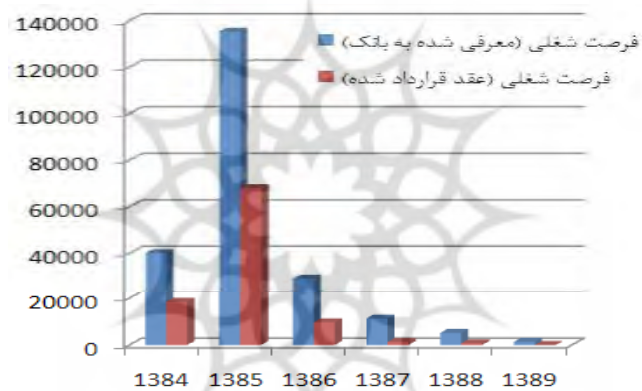
نمودار (۱): تعداد طرح‌ها در قالب بنگاه‌های زود بازده بخش تعاون در سال‌های ۱۳۸۴-۱۳۸۹.

منبع: سامانه جامع آمارهای وزارت تعاون و قانون بودجه سال ۱۳۸۹- ماده ۱- تبصره ب: بند بنگاه‌های زودبازده و کارآفرین.

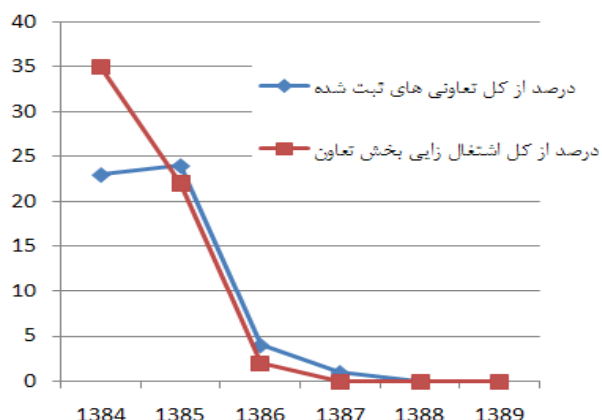
نمودار (۲) تسهیلات اعطایی به طرح‌ها در قالب بنگاه‌های زود بازده بخش تعاون

منبع: سامانه جامع آمارهای وزارت تعاون و قانون بودجه سال ۱۳۸۹- ماده ۱- تبصره ب: بند بنگاه‌های زودبازده و کارآفرین.

نمودار (۳) مقایسه اشتغال‌زایی طرح‌های در قالب بنگاه‌های زود بازده بخش تعاون

منبع: سامانه جامع آمارهای وزارت تعاون و قانون بودجه سال ۱۳۸۹- ماده ۱- تبصره ب: بند بنگاه‌های زودبازده و کارآفرین.

نمودار (۴): مقایسه سهم طرح‌های بنگاه‌های زود بازده بخش تعاون نسبت به کل بخش تعاون

منبع: سامانه جامع آمارهای وزارت تعاون و قانون بودجه سال ۱۳۸۹ - ماده ۱ - تبصره ب: بند بنگاه‌های زودبازده و کارآفرین.

سال ۱۳۸۵ را می‌توان سال اوج گرفتن شکل‌گیری تعاونی‌های در قالب بنگاه‌های زودبازده نامید، چرا که مطابق آمار، در این سال تعداد ۸۱۱۳ طرح (تقریباً ۴ برابر سال ۱۳۸۴) با مبلغی معادل ۱۷۴۹۹/۸ میلیارد ریال و اشتغال‌زایی پیش‌بینی شده‌ای معادل ۱۳۵۲۴۰ (تقریباً ۳ برابر سال ۱۳۸۴) به بانک‌های عامل معرفی می‌شوند که از این تعداد نهایتاً ۴۸۳۵ طرح (۶۰٪ کل طرح‌ها با تسهیلاتی معادل ۶۴۵۹/۶ میلیارد ریال (۳۷٪ کل تسهیلات پیش‌بینی) شده و با اشتغال زایی معادل ۶۷۹۳۰ نفر (۵۰٪ پیش‌بینی‌ها) به مرحله عقد قرار داد می‌رسند. علاوه بر این، در این سال از کل تعاونی‌های ثبت شده (۱۹۶۷۴ تعاونی) ۲۴٪، تعاونی‌ها در قالب طرح بنگاه‌های زودبازده بوده‌اند که از نظر اشتغال نیز از کل اشتغال ایجاد شده در بخش تعاون (۳۰۷۱۲۴ نفر) حدود ۲۲٪ مربوط به این نوع تعاونی‌ها بوده است که رقم چشم‌گیری می‌باشد (جدول ۱ و نمودارهای ۱ الی ۴).

سال ۱۳۸۶ یا سومین سال اجرای آیین‌نامه، سال شروع افول عملکرد آیین‌نامه می‌باشد، در مورد شکل‌گیری تعاونی‌های در قالب بنگاه‌های زودبازده نیز سال ۱۳۸۶ سال افت شاخص‌های عملکردی آن می‌باشد. چرا که مطابق آمارهای ارائه شده، تعداد طرح‌های معرفی شده به بانک‌های عامل تقریباً به یک چهارم سال ۱۳۸۵ یا به ۲۷۲۵ طرح کاهش یافته است که مقرر شده بود با تسهیلاتی معادل ۹۰۷۳/۱ میلیارد ریال، اشتغالی معادل ۲۸۹۳۶ نفر ایجاد نمایند. این در حالی است که از این تعداد طرح معرفی شده، نهایتاً در مرحله عقد قرارداد، ۹۶۳ طرح (۳۵٪ از طرح‌های معرفی شده) با تسهیلاتی معادل ۱۳۱۷/۵ میلیارد ریال

(۱۴/۵٪ از کل تسهیلات پیش‌بینی شده) و با اشتغال زایی معادل ۹۶۴۰ نفر (۳۳٪ از اشتغال پیش‌بینی شده) مورد عقد قرار داد، قرار می‌گیرند که در مقایسه با سال ۱۳۸۵ حدود ۵۰٪ از نظر تعداد طرح و ۸۵٪ از نظر اشتغال زایی کاهش نشان می‌دهند (جدول ۱ و نمودارهای ۱ الی ۴).

در سال ۱۳۸۷ شاهد افت شدیدی در آمارهای مربوط به تعاونی‌های در قالب بنگاه‌های زودبازده هستیم، به طوری که مطابق آمارها، در این سال ۴۰۹ طرح (معادل ۱۵٪ طرح‌های سال ۱۳۸۶) با تسهیلاتی معادل ۱۶۴۱/۲ میلیارد ریال (۱۸٪ کل تسهیلات سال ۱۳۸۶) و با اشتغال زایی پیش‌بینی شده برابر ۱۱۲۹۵ نفر (۴۰٪ اشتغال زایی سال ۱۳۸۶) به بانک‌های عامل معرفی شده‌اند که از این میان، ۱۴۳ طرح (۳۴٪ از طرح‌های معرفی شده) با تسهیلاتی معادل ۱۲۷۲/۸ میلیارد ریال (۱۷/۵٪ از کل تسهیلات در نظر گرفته شده) و اشتغال زایی برابر با ۱۲۳۳ نفر (۱۱٪ اشتغال زایی پیش‌بینی شده) به مرحله انعقاد قرار داد می‌رسند که نسبت به سال ۱۳۸۶ کاهش زیادی را نشان می‌دهند (به عبارت دیگر ۸۵٪ در تعداد طرح‌ها و ۸۷٪ در میزان اشتغال زایی کاهش در شاخص‌ها وجود داشته است). در این سال بر اساس محاسبات، از کل ۱۲۵۲۶ طرح تعاونی ثبت شده، حدود ۱٪ به صورت تعاونی‌های در قالب بنگاه‌های زودبازده بوده است. از کل اشتغال ایجاد شده در بخش تعاون نیز (۱۷۶۷۹۲ نفر) سهم اشتغال زایی این نوع تعاونی‌ها تنها ۰/۷٪ بوده است، که رقم بسیار ضعیفی می‌باشد (جدول ۱ و نمودارهای ۱ الی ۴).

در سال ۱۳۸۸، ۴۴۲ طرح به صورت طرح تعاونی‌های در قالب بنگاه‌های زودبازده با تسهیلاتی معادل ۱۶۸۴/۲ میلیارد ریال و با اشتغال زایی پیش‌بینی شده برابر ۵۱۰۹ نفر به بانک‌ها معرفی شده‌اند که نهایتاً ۶۰ طرح (۱۳٪ از کل طرح‌های معرفی شده) با تسهیلاتی معادل ۱۵۵ میلیارد ریال (۹٪ تسهیلات پیش‌بینی شده) و با اشتغال زایی ۶۸۹ نفر (۱۳٪ اشتغال زایی پیش‌بینی شده) به مرحله عقد قرارداد می‌رسند که نسبت به سال ۱۳۸۷ تقریباً به نصف کاهش یافته‌اند. علاوه بر این، از کل ۹۷۲۴ طرح تعاونی ثبت شده تنها ۰/۶٪ طرح‌ها در قالب بنگاه‌های زودبازده بوده‌اند. از کل اشتغال ایجاد شده در بخش تعاون نیز (۱۲۲۴۶۷ نفر)، سهم این نوع طرح‌های تعاونی معادل ۰/۵٪ بوده است (جدول ۱ و نمودارهای ۱ الی ۴).

در نهایت بر اساس آمارهای ارائه شده در ۱۰ ماه اول سال ۱۳۸۹، تنها ۱۲۱ طرح با تسهیلاتی معادل ۴۵۰/۹ میلیارد ریال و اشتغال زایی برای ۱۳۳۳ نفر در قالب بنگاه‌های کوچک زودبازده به بانک‌های عامل معرفی شده‌اند که تنها ۲ طرح (حدود ۱۲٪ کل

طرح‌های معرفی شده) در استان‌های آذربایجان غربی و کهگیلویه و بویراحمد با تسهیلاتی معادل ۱/۵ میلیارد ریال (۰/۳٪ از کل تسهیلات در نظر گرفته شده) و اشتغال‌زایی ۷ نفر (۰/۱۵٪ از کل اشتغال‌زایی پیش‌بینی شده) به مرحله عقد قرار داد رسیده‌اند. علاوه بر این، تعاونی‌های در قالب بنگاه‌های زودبازده تنها ۰/۱٪ از کل تعاونی‌ها به ثبت رسیده در ۱۰ ماه نخست سال ۱۳۸۹ و ۰/۰۲٪ از اشتغال کل ایجاد شده در این بخش را به خود اختصاص داده‌اند که ارقام بسیار ضعیف و در حد صفر می‌باشند (جدول ۱ و نمودارهای ۱ الی ۴). با توجه به مطالب فوق، ملاحظه می‌شود که متأسفانه غیر از دو سال اول اجرای طرح که شاهد سهم بالای تشکیل تعاونی‌های در قالب بنگاه‌های زودبازده هستیم در سال‌های بعد، شاهد افول عملکرد آن در بخش تعاون می‌باشیم به طوری که در سال ۱۳۸۹ تقریباً سهم این نوع تعاونی‌ها در کل تعاونی‌ها چه از نظر اشتغال‌زایی و چه از نظر تعداد بنگاه‌های به ثبت رسیده، به حد صفر رسیده است.

۴-۲- تخمین الگو و تجزیه و تحلیل نتایج

در این قسمت از تحقیق و با هدف مطالعه تأثیر تسهیلات اعطایی به بنگاه‌های زودبازده کوچک و متوسط بر اشتغال‌زایی بخش تعاون از یک مدل رگرسیونی بر پایه داده‌های تابلویی استفاده می‌شود. با توجه به محدودیت آمارها (از نظر دسترسی به سایر متغیرهای تأثیرگذار) مدل مورد استفاده به صورت یک مدل خطی دو متغیره می‌باشد که به شرح زیر تصریح شده است:

$$EMP_{it} = \alpha + \beta CRD_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

که در آن EMP_{it} و CRD_{it} به ترتیب بیانگر متغیرهای اشتغال ایجاد شده در بخش تعاون (به عنوان شاخصی از توسعه کارآفرینی در بخش تعاون) و کل تسهیلات اعطایی در قالب بنگاه‌های زودبازده در استان آام (۳۰...۲ و ۱) و در دوره t ام (۱۳۸۹...۱۳۸۴) می‌باشد. ε_{it} نیز نشانگر جزء خطای مدل (و دارای فروض کلاسیک) می‌باشد. دلیل استفاده از داده‌های تابلویی، کمبود مشاهدات کشوری می‌باشد که عملاً امکان استفاده از روش‌های مبتنی بر داده‌های سری زمانی^۱ را ناممکن می‌سازد. برای برآورد ضرایب و با توجه به اینکه تفاوت ماهیت و ویژگی‌های استان‌ها از نظر تئوریک نمی‌تواند تصادفی^۲ باشد؛ لذا از روش برآورد داده‌های تابلویی مبتنی بر اثرات ثابت^۱ استفاده

¹ Times Series

² Random Effect

شده است.^۲ نتایج حاصل از برآورد مدل (جدول (۲)) نشانگر وجود یک رابطه معنی دار مثبت بین دو متغیر اشتغال ایجاد شده در بخش تعاون و کل تسهیلات اعطایی در قالب بنگاه‌های زودبازده می‌باشد.^۳

جدول (۲): نتایج حاصل از برآورد مدل (۱) با استفاده از روش (LSDV)

متغیر	ضریب	خطای معیار	سطح احتمال
C	۳۱/۴	۱۰۵/۳	۰/۷۶
CRD	۰/۰۰۹	۰/۰۰۰۸	۰/۰۰۰۰

$R^2=۰/۵۸$
 $F=۶/۸۴$ (P-value=۰/۰۰۰)
 $N=۱۸۰$

منبع: یافته‌های تحقیق

جهت تعمیق بیشتر این مطلب و نیز مطالعه امکان وجود رابطه علیت بین دو متغیر EMP, CRD از آزمون علیت گرنجر^۴ استفاده شده است که نتایج آن در جدول (۳) ارائه گردیده است.

جدول (۳): نتایج حاصل از آزمون علیت گرنجر

فرضیه صفر	تعداد مشاهدات	آماره F	سطح احتمال
CRD علت گرنجری EMP نیست	۱۲۰	۶/۴۲	۰/۰۰۲
EMP علت گرنجری CRD نیست	۱۲۰	۰/۸۷	۰/۴۲

منبع: یافته‌های تحقیق

^۱ Fixed Effect

^۲ بر اساس آزمون هاسمن (Hausman) فرضیه ارجحیت اثرات ثابت بر اثرات تصادفی قابل رد نمی‌باشد و اثرات ویژه مدل به صورت اثرات ثابت تصریح گردیده است.

^۳ با توجه به هدف این مطالعه (تاثیر معنی دار تسهیلات اعطایی در قالب بنگاه‌های زود بازده بر اشتغال زایی در بخش تعاون) در تفسیر نتایج بیشتر بر روی معنی داری ضرایب تمرکز شده است تا مقدار ضرایب، (که در تحلیلهای اقتصادسنجی مرسوم است). با این حال ضریب ۰/۰۰۹ بدست آمده برای متغیر CRD نشانگر این است که به ازای پرداخت هر یک میلیون ریال تسهیلات بیشتر، به اندازه ۰/۰۰۹ نفر اشتغال ایجاد شده است (واحد CRD میلیون ریال می‌باشد). به دیگر سخن متوسط هزینه ایجاد هر شغل در این بخش تقریباً برابر ۱۱۱ میلیون ریال می‌گردد ($\approx \frac{1}{0.009}$).

(۱۱۱،۱۱)

^۴ Granger Causality

مطابق نتایج حاصل از این آزمون، تغییرات تسهیلات اعطایی به بنگاه‌های زودبازده می‌تواند علت گرنجری تغییرات میزان اشتغال در بخش تعاون گردد. این نتایج با نتایج به دست آمده از تحلیل‌های توصیفی نیز سازگار و همسو می‌باشد چرا که نتایج حاکی از آن است که افزایش (کاهش) در میزان اعتبارات موجب افزایش (کاهش) میزان اشتغال گردیده است و مویده فرضیه این تحقیق می‌باشد که بیانگر تأثیر مثبت تسهیلات اعطایی به بنگاه‌های زودبازده کوچک و متوسط بر توسعه اشتغال‌زایی بخش تعاون می‌باشد^۱.

۵- نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

با توجه به نتایج بدست آمده از تحلیل‌ها، می‌توان تأثیر آیین‌نامه بنگاه‌های کوچک زودبازده بر توسعه بخش تعاون را به جز در سال‌های اول اجرای آن (سال‌های ۸۵-۱۳۸۴) در سایر سال‌ها عملاً خنثی دانست. همچنان که ملاحظه گردید هر چند در سال‌های اول، دوم و تا حدودی در سال سوم (۱۳۸۶) اجرای آیین‌نامه مذکور توانسته است در بخش تعاون تأثیراتی داشته باشد، ولی اگر این تأثیر را در کل دوره ۸۹-۱۳۸۴ ارزیابی کنیم مطابق آمارها متأسفانه براین تأثیرات بسیار ناچیز بوده است. (۹٪ از کل تعاونی‌های ثبت شده در طول دوره و ۸٪ از کل اشتغال ایجاد شده در طول دوره). از نظر اشتغال‌زایی نیز شواهد حاکی از آن است که میزان تأثیرگذاری این نوع بنگاه‌ها بر اشتغال‌زایی بخش تعاون به شدت روند نزولی داشته است.

علیرغم مطلب فوق وجود پتانسیل بالای این نوع بنگاه‌ها در توسعه بخش تعاون واضح و مبرهن است. چرا که در سال‌های اول و دوم اجرای آیین‌نامه ملاحظه می‌شود که این نوع بنگاه‌ها پتانسیل بسیار زیادی هم از نظر تعداد طرح‌های تعاونی و هم ایجاد اشتغال داشته‌اند. بنابراین، این نوع بنگاه‌ها چنانچه به صورت بلندمدت، با برنامه‌ریزی و مدیریت صحیح مورد حمایت قرار گیرند، می‌توانند با هزینه‌های (کم مطابق آمارهای سال‌های اول و دوم به طور متوسط ۱۰۰-۸۵ میلیون ریال برای هر شغل) موجب ایجاد اشتغال مولد در بخش تعاون و حتی سایر بخش‌ها گردند.

در نهایت می‌توان اذعان داشت که هر چند که متأسفانه از آیین‌نامه گسترش بنگاه‌های کوچک زودبازده به مانند نسخه‌های کوتاه مدت در بخش تعاون استفاده شده است، ولی با

^۱ در نهایت باز ذکر این مطلب ضروری است که به دلیل محدودیت تعداد مشاهدات آماری، عملاً استفاده از سایر آزمونهای آمار استنتاجی مانند آزمونهای مرتبط با شکست ساختاری (Chow Break Point Test) جهت تعمیق مطالعه امکان پذیر نمی‌باشد. لذا به موارد فوق که با توجه به محدودیتهای موجود امکان پذیر بود، بسنده گردید.

این حال این آیین‌نامه توانسته است کارایی خود در کوتاه مدت را به اثبات برساند. ولی با توجه به عدم حمایت‌ها و شاید عدم پیگیری‌ها و عدم مدیریت صحیح در مراحل مختلف - از تصویب تا اجرا - امکان به‌کارگیری آن به عنوان راهکار مناسب و دائمی برای بخش تعاون مورد استفاده قرار گیرد، مهیا نگردیده است که خود نیازمند به تعمق بیشتر و بررسی‌های نه صرفاً به صورت آماری که بیشتر به صورت بررسی‌های کیفی نحوه عملکرد دست‌اندرکاران مراحل مختلف از تصویب تا اجرا می‌باشد.

فهرست منابع

۱. صوفی، علی (۱۳۸۴)، جایگاه بخش تعاون در توسعه اقتصادی، اجتماعی برنامه چهارم و چشم انداز بیست ساله کشور، مجموعه مقالات ارائه شده در اولین کنفرانس ملی تعاون، اشتغال و توسعه، دانشگاه یزد.
۲. علیزاده، غلامرضا (۱۳۸۴)، نقش اقتصاد بخش تعاون در توسعه پایدار بر اساس اعلامیه هزاره سوم، مجموعه مقالات منتخب در اولین کنفرانس ملی تعاون، اشتغال و توسعه، دانشگاه یزد.
۳. گیلانی نیا، شهرام، جلالی، محمدرضا (۱۳۸۸)، بنگاه‌های کوچک زودبازده و تأثیر آن بر توسعه اقتصادی ایران، بانک و اقتصاد، شماره ۱۰۲.
۴. موسویان، سید عباس (۱۳۸۶)، مدلی برای اعتبارسنجی و رتبه‌بندی اعتباری مشتریان بانک‌ها، مجموعه مقالات پانزدهمین همایش بانکداری اسلامی، موسسه عالی بانکداری ایران.
۵. وزارت تعاون (۱۳۸۰)، انقلاب اسلامی و تعاون، ماهنامه تعاون، شماره ۸۱.
۶. وزارت تعاون، (۱۳۸۵)، سند ملی توسعه بخش تعاونی اقتصاد جمهوری اسلامی ایران طی برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۸۸ - ۱۳۸۴)، معاونت طرح و برنامه.
۷. وزارت بازرگانی، (۱۳۸۸)، مبانی نظری و مطالعات تجربی نقش بنگاه‌های کوچک و متوسط در اقتصاد کشورها و سیاست‌های دولت‌ها در حمایت از آنها، معاونت برنامه‌ریزی و امور اقتصادی.

1. Hall, C. & Harvie, C. (2003), A Comparison of the Performance of SME in Korea and Taiwan: Policy Implications for Turbulent Times,

- University of Wollongong Economics Working Paper Series:
UOW.edu.au/commerce/econ/wplist.html
2. Karikomi, S. (1998), The Development Strategy for SMEs in Malaysia, IDE APEC STUDY CENTER , Working Paper Series, 97/98. No. 4: WWW: ide.go.JP/English/Publish /Apec/Pdf/97WP_04.pdf
 3. Osmani, S. (2001), Bangladesh Dairy Cooperative lifts Farmers Out of Poverty, Food and Agriculture Organization: www.Fao.Org/poverty
 4. Swaminatan, M. (1993), Effects of Modernization and Rural Credit Market: A Case Study from Tamil Nadu, Indian Journal of Agricultural Economics. 48(1),Pp 40-50.
 5. Thorat, S. (1991), Regional Dimensions of Rural Credit in India. Indian Geographical Journal, 66(2), Pp: 89-97.

